

The Study of the Jewels Exchanged as Gifts Between the Iranian and the Russian Courts in Qajar Period

By Sayyid Mas'ūd Sayyid Bonakdār¹

Abstract:

With the rise of Qajar dynasty, the ruling dynasty of Iran from 1794 to 1925, and following the global developments occurred during this period, we witness the formation of relations between Iran and its neighbors, particularly the Russian Empire. Due to the expansionist policy of the Russians from the early years of the Qajar sovereignty over Iran, long wars were fought between the two countries. During the course of these Russo-Iranian wars and their strained relations, peace negotiations were conducted at times and lavish and valuable presents were exchanged between the two sides; these presents which were intended as peace offerings were mostly prized jewelry items, among which are a unique diamond, known as the Shah Diamond, brought to Tsar Nicholas I in 1829 by Khusro Mirzā, the grandson of Fath'Alī Shāh and the head of his mission to Saint Petersburg, as compensation for the murder of Alexander Griboyedov in Tehran and the Jiqqa Jawāhir Nishān (a bejeweled brooch in the shape of a paisley and decorated with gemstones), given to Khusro Mirzā by the Russian Tsar.

The reduction of the tensions in the relations between the two countries led to the decreased value and number of the exchanged jewelry items and from the middle to the end of Qajar period, the two sides exchanged only badges of honors.

This article, which is based on historical documents and library resources, aims to study the role of the Imperial Crown Jewels in the historic relations between Iran and Russia during the Qajar period; the collected data in this research has been classified and analyzed and the conclusions has been derived from them.

Keywords:

The Imperial crown jewels, Iran, Russia, Foreign Relations.

بررسی تبادل جواهرات اهدایی بین دربارهای ایران و روسیه در دوره قاجار

سید مسعود سید بنکدار^۱

۱ چکیده

با به قدرت رسیدن سلسله قاجار (۱۲۰۹-۱۳۴۴ق) و استقرار و حاکمیت این سلسله بر ایران، با توجه به تحولات جهانی صورت گرفته در این دوران، شاهد شکل‌گیری روابط گسترده‌ای میان ایران و همسایگانش هستیم. یکی از مهم‌ترین این کشورها کشور همسایه شمالی ایران، روسیه است. با توجه به سیاست توسعه‌طلبانه روسیه از همان سال‌های آغاز شکل‌گیری حکومت قاجار، جنگ‌های طولانی مدتی بین دو کشور در گرفت. در خلال این روابط خصم‌آلود گاه زمانی‌هایی نیز پیش می‌آمد که دو دولت به منظور دستیابی به صلح هدایایی را نیز مبادله می‌نمودند. نظر به اهمیت روابط دو همسایه در بیشتر موارد سعی می‌شد به منظور جلب نظر یکدیگر از هدایای نفیس و گران‌بهای نظیر جواهرات استفاده شود. بر این اساس در روابط بین دو کشور جواهرات مهم و ارزشمندی مبادله گردیدند. یکی از مهم‌ترین این موارد جواهراتی بود که پس از به قتل رسیدن گریبایدوف، پادشاه ایران به منظور عذرخواهی توسط هیئتی به تزار روسیه اهدا کرد. تزار نیز در جریان سفر این هیئت؛ جقه جواهرنشانی به شاهزاده خسرو میرزا، فرستاده پادشاه ایران اهدا نمود.

مقاله پیش رو بر آن است تا با استفاده از اسناد و منابع تاریخی به بررسی جایگاه جواهرات سلطنتی در روابط تاریخی ایران و روسیه در دوره قاجار بپردازد.

روش تحقیق در این مقاله به صورت کتابخانه‌ای و تطبیق و تحلیل منابع اصلی بوده است. در این تحقیق تاریخی پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم به سازماندهی اطلاعات و تجزیه و تحلیل و سرانجام استنتاج آنها پرداخته شده است. در اوایل دوره قاجار، با توجه به تنش موجود در روابط بین ایران و روسیه، دو دولت به منظور بهبود روابط و دستیابی به منافع مورد نظر در میان هدایای مورد مبادله از جواهرات گران‌بها استفاده می‌نمودند. با کاهش تنش‌های موجود در روابط دو کشور، از حجم و ارزش جواهرات مورد مبادله نیز کاسته شد به گونه‌ای که از اواسط دوره قاجار تا پایان این دوره در هدایای جواهرات، به رد و بدل نمودن نشان‌های دولتی اکتفا شد.

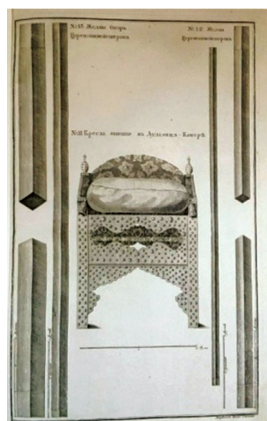
۱ واژگان کلیدی

جواهرات سلطنتی، ایران، روسیه، روابط خارجی.

مقدمه

در طول روابط تاریخی دولت‌های ایران و روسیه با وجود فراز و نشیب‌ها و جنگ و درگیری‌هایی که در هر دوره اتفاق می‌افتاد همواره هدایای گران‌بهای نیز بین دولتمردان دو کشور مبادله می‌گردید. بررسی مقدار و ارزش این هدایا در هر دوره به نوعی بیانگر اهمیتی است که دولت‌ها برای روابط بین خود قائل بوده‌اند. حداقل از دوره صفویه به بعد هدایای ارزشمندی بین سران دو کشور مبادله شد که نمونه‌هایی از این آثار اکنون در تعدادی از موزه‌ها وجود دارد. از آنجاکه دولتمردان ایرانی اهمیت خاصی برای رابطه خود با همسایه شمالی ایران قائل بودند به مناسبت‌های مختلف آثار گران‌بهای را از خزانه جواهرات سلطنتی به حاکمان روسیه اهدا می‌کردند. اولین گزارش‌ها راجع به جواهرات هدیه شده مربوط به خنجر قیمتی، زین و یراق زردوزی شده است که شاه عباس اول به واسیلیچیکوف^۱ سفیر تزار روسیه فئودور^۲ در سال ۹۹۷ ق/ ۱۵۸۹ م انعام داد (نویسی، ۱۳۸۱: ۲۰۶). شاه عباس به منظور رونق بخشیدن به تجارت بین ایران و روسیه و کسب حمایت روس‌ها در جنگ با عثمانی، زین و یراق اسب مرصع به قطعات درشت فیروزه، یاقوت و زمرد در ۹۹۸ ق/ ۱۵۹۰ م برای فئودور اول تزار روسیه فرستاد (Bobrovnitskaya, 2004: 23, 24 Gonchar -; enko, 2000: 270). وی سه سال بعد همچنین تختی زرین مرصع به فیروزه و عقیق را به دربار روسیه فرستاد. این تخت جواهرنشان در سال ۱۰۰۱ ق/ ۱۵۹۳ م از سوی سفیر ایران حاج خسرو، به تزار فئودور اول و پرنس بوریس گودونوف^۳ اهدا شد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۵: ۶۶). این آثار اکنون زینت بخش موزه آموری کاخ کرملین مسکو است. این تخت سبک شرقی دارد و دارای تکیه‌گاه و پشت کوتاه‌تری است و چهار قبه مرصع به یاقوت و فیروزه در چهار طرف آن قرار دارد و به زینت‌هایی نظیر برجستگی‌های طلایی، فیروزه‌های آبی‌رنگ و یاقوت‌های سرخ‌رنگ آراسته است. پشت و دسته تخت و قسمت‌های پایین تخت با مخمل طلایی‌رنگ ایرانی پوشیده شده بوده، اما در سال ۱۱۵۴ ق/ ۱۷۴۲ م زمانی که تخت را برای تاج‌گذاری آماده می‌نموده‌اند، مخمل ایرانی تخت با مخمل فرانسوی تعویض شده است (Goncharenko, 2000: 249 and 246).

تخت طلای ارسالی
شاه عباس به روسیه
Goncharenko &
Narozhnaya, 2000:
(246)

1. Vasily Chuikov.
2. Fyodor.

3. Borís Godunóv.

تخت دوم موسوم به تخت الماس است که یک تاجر ارمنی اصفهانی به نام زاکار سارهادیان که پیشکار نایب السلطنه ایران نیز بود به جهت انجام تجارت و دریافت معافیت از پرداخت گمرک در روسیه به تزار آلکسیس^۱ تقدیم کرده است. تزار روسیه در عوض این تخت ۴۰۰۰ روبل نقره و ۱۹۰۰۰ روبل مس به انضمام اجازه تجارت همراه با معافیت گمرکی به این تاجر اهدا می‌کند.

جنس تخت تقدیمی از چوب صندل است که با صفحات طلا و نقره روکش گردیده و بر روی آن‌ها نقش گل‌ها و گیاهان قلمزنی شده و در پایین تخت طرحی از فیل‌ها و سوارهایشان قلمزنی و کنده‌کاری گردیده است. در روی تکیه‌گاه تخت در قاب مرورایدوزی شده‌ای این جملات گلدوزی شده است: «برای قوی‌ترین و شکست‌ناپذیرترین امپراتور آلکسیس مسکوی که با سعادت بر زمین حکمرانی می‌کند. این تخت با هنرمندی بسیار ساخته شد که این نشانه‌ای از سعادت ابدی در ملکوت خواهد بود. در سال ۱۶۵۹ سرور ما [حضرت عیسی] خواهد بود». این تخت را که پدر زاکار ساخته، مرصع به ۸۷۶ قطعه الماس یک قطعه لعل، ۱۲۲۳ قطعه یاقوت ریزو درشت با سه ردیف مروراید است. تزار در آن زمان این تخت را ۲۴۴۴۳ روبل تعیین نموده‌اند (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۱۲۱؛ Bobrovnikskaya, 2004: 29,30). بعدها در زمان شاه صفی در سال ۱۰۶۳ق / ۱۶۵۳م زین مرصع به مروراید، یاقوت، زمرد و فیروزه برای تزار روسیه فرستاد (Goncharenko&Narozhnaya, 2000: 270).

در دوره افشار نیز نادرشاه برای نشان دادن قدرت نظامی خود و اهمیت غنائم به‌دست‌آمده از فتح هند، سفرایی را همراه با جواهرات و نفایس گران‌بها به دربارهای روسیه و عثمانی روانه نمود. کشورهایی که چندی پیش بخش‌های وسیعی از خاک کشور را مورد تعرض قرار داده بودند و ارسال یک چنین هدایای گران‌بهایی برای سران کشورهای روسیه و عثمانی معانی بسیار داشت.

سردار بیک قرقلو توپچی باشی را که مفتخر به دریافت یک جقه مرصع گردیده بود همراه با چهارده هزار تومان جواهر و مرصع آلات و ۱۴ زنجیر فیل برای پادشاه خورشید کلاه روس، «آنا» امپراتریس روسیه فرستاد (استرآبادی، ۱۳۶۹: ۴۳۲؛ هنوی، ۱۳۴۶: ۲۶۰ و ۲۵۹؛ حدیث نادرشاهی، ۲۵۳۶: ۱۱۱ و ۲۶). خوشبختانه اکنون بخشی از جواهراتی که نادرشاه برای امپراتریس روسیه فرستاده بود در بخش جواهرات موزه آرمیتاژ سن پترزبورگ^۲ نگهداری می‌شود. این قطعات شامل چندین تنگ و بیشقاب زرین مرصع به مروراید، زمرد و یاقوت و الماس است و نمونه‌های بسیار خوب غنائم نادر از هندوستان می‌باشد.

تخت ساخته شده توسط پدر زاکار
(Goncharenko&Narozhnaya, 2000: 249)

1. Alexei.
2. Hermitage
3. St Petersburg

ظروف ارسالی نادرشاه به روسیه

(Kostiuk, 2007, 31)

پس از مرگ نادر و پراکندگی جواهرات خزانه اش یکی از الماس های نامدار وی به دست یکی از سربازان سپاه وی افتاد و او این الماس را به تاجری ارمنی به نام شافراز فروخت. شافراز ده پانزده سال بعد این الماس را برای فروش به تجار روسی به هشترخان برد؛ اما خریدار مناسبی پیدا نکرد. پس از مدتی توانست با وساطت سالار ارمنی یقیازاریان این الماس را به کنت اورلوف^۱ به مبلغ چهارصد هزار روبل برای خزانه سلطنتی روسیه بفروشد. این الماس در روز عید قیام به کاترین دوم اهدا شد. کاترین در جریان این معامله پس از پرداخت چهار هزار روبل به شافراز، لقب اشرافی هم به وی اعطا کرد (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۱۲۱؛ جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۲۷۰ و ۲۷۱).

دوره قاجار

در دوره قاجار به واسطه اهمیت و گستردگی روابط دو کشور هدایای فراوانی بین دو کشور مبادله گردید که توصیفات بسیاری از آن ها در منابع تاریخی این دوره ثبت گردیده و نمونه هایی از این هدایا نیز در موزه های ایران و روسیه نگهداری می گردد. در روابط پرتنش ایران و روسیه هم، زمانی که روابط، رو به صلح و آشتی می گذاشت هدایای گران قیمتی بین طرفین رد و بدل می شد.

الماس ارلو منصوب بر عصای سلطنتی روسیه

در سال ۱۲۲۹ ق/ ۱۸۱۳ م، فتحعلی شاه، میرزا ابوالحسن شیرازی را برای راضی کردن دولت روسیه به باز پس دادن سرزمین های تصرف شده به آن کشور فرستاد. از این رو برای باز پس گیری سرزمین های از دست رفته مبلغ ده هزار تومان نقد و دو زنجیر فیل و ده رأس اسب و یک صد طاقه شال کشمیری و چند رشته تسبیح مروارید بی نظیر و چند دانه

1. Orlov.

لعل بدخشانی و یاقوت و شمشیرهای خراسانی و زری‌های اصفهانی و قوطی‌های مرصع به امپراتور روسیه اهدا کرد (شیرازی (خاوری)، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۸۶)؛ اما چنان‌که روشن است از این هدایا هم حاصلی به دست نیامد و سرزمین‌های از دست‌رفته بازپس داده نشد (حسینی فسائی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۷۱۱).

به‌منظور بهبود روابط در سال ۱۲۳۲ق/۱۸۱۶م یرمولوف سفیر الکساندر اول امپراتور روسیه، هدایایی را به دربار فتحعلی شاه تقدیم نمود. اطلاعات دقیق‌تر ما نسبت به آنچه هدیه شد بیشتر به واسطه اطلاعاتی است که مورس دو کوتزبوئه در سفرنامه خود بیان نموده است. وی در نوشته‌های خود از جقه‌های الماس نشان از شاهکارهای جواهرسازان دربار روسیه، کاردهای مرصع، انفیه‌دان‌های مکمل، انگشترها، انگوها، ساعت‌ها و دوربین‌های جواهرنشان و نظایر آن یاد می‌کند. برعکس وی، مورخان قاجاری چندان توجهی به ذکر جزئیات هدایای ردوبدل شده ابراز نمی‌داشتند و تنها به ذکر کلی هدایا می‌پرداختند (هدایت، ۱۳۳۹، ج ۹: ۵۵۰؛ حسینی فسائی، ۱۳۶۷: ۷۱۴). خاوری در این باره نوشت: «تفضیل جمیع آن هدایای بدیع مناسب سیاق تاریخ نیست؛ ولی چند قطعه از آن را که امتیازی داشت کلک سخن مدار بر ورق نگاشت تا آیندگان دانند که تحفه سلاطین بزرگ با یکدیگر چیست» (شیرازی (خاوری)، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۶۱). یکی از چیزهایی که در میان این هدایا جلب توجه دربار قاجار را نمود و مورخان قاجاری در وصف آن در کتاب‌های خود نوشته‌اند ساعت طلای موزیکالی بود که به شکل فیل از طلای جواهرنشان ساخته شده بود و اعضای فیل به‌صورت مکانیکی به حرکت درمی‌آمد. در مقابل این هدایا، فتحعلی شاه هم جواهرات و اشیای گران‌بهای را به‌عنوان هدیه و خلعت به دربار روسیه و سفیر این کشور هدیه کرد که شامل شمشیر مرصع، زین و یراق جواهرنشان اسب و نشان شیر و خورشید الماس نشان بود (سپهر، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۸۸ و ۲۸۹؛ هدایت، ۱۳۳۹، ج ۹، ص ۵۵۰ و ۵۵۱؛ اعتمادالسلطنه (مرآت البلدان)، ۱۳۶۷/۶۲۱).

پس از انعقاد قرارداد صلح ترکمنچای در سال ۱۲۴۳ق/۱۸۲۸م عباس میرزا مجموعه (سینی) طلای میناکاری شده همراه با پایه‌های قهوه‌خوری مینای زرین به دربار روسیه اهدا نمود (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۷، ص ۷۳) که این مجموعه اکنون در تالار طلای آرمیتاژ قرار دارد.

سینی زرین میناکاری شده اهدایی عباس میرزا
(سایت موزه آرمیتاژ)

قهوه‌خوری‌های زرین میناکاری شده اهدایی
عباس میرزا (سایت موزه آرمیتاژ)

مورد دیگری هم که طی آن، فتحعلی شاه جواهرات گران قیمتی را از خزانه خویش به دربار روسیه فرستاد در جریان به قتل رسیدن گریبایدوف، سفیر روسیه در تهران، بود. با کشته شدن وی در تهران، دربار قاجار از بیم شروع جنگی مجدد با روسیه دچار وحشت بسیار شد. عباس میرزا که به تازگی موفق شده بود با انعقاد قرارداد صلح ترکمنچای جنگ های دوره دوم ایران و روسیه پایان ببخشد، از شنیدن این خبر بسیار ناراحت شد. بنا به گفته شاهزاده جهانگیر میرزا، پسر عباس میرزا: «نایب السلطنه از شنیدن این حکایت محزون شده به فکرهای دورودراز افتادند و در چنین وقتی که برای دولت علیه ایران هیچ گونه استعدادی میسر نبود و نمی شد [،] چنین حادثه عظیم واقع شده عقول عقلا در تدارک این کار متحیر مانده جمود در آراء پیدا شده هیچ یک از مصلحت بینان را مصلحتی متناسب به حال دولت به خاطر نمی رسید» (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۳۱).

از آنجاکه دولت روسیه گرفتار جنگ، در بالکان بود و به تازگی هم سپاه روسیه در حوضه رود دانوب شکست خورده بود قرار شد هیئتی از ایران به ریاست یکی از فرزندان نایب السلطنه برای عذرخواهی به دربار تزار روسیه، نیکلای اول، اعزام گردد. به این منظور خسرو میرزا انتخاب گردید تا به همراهی محمدخان زنگنه امیرنظام و میرزا تقی خان فراهانی وزیر نظام (امیرکبیر بعدی) عازم دربار روسیه شوند. این هیئت در شوال ۱۲۴۴ ق / آپریل ۱۸۲۹ م وارد سن پترزبورگ شد و تزار روسیه از آنان به گرمی پذیرایی کرد. فتحعلی شاه که خطر بروز جنگ مجدد را احتمال می داد و از این بابت بسیار نگران بود؛ هدایا و جواهرات گران قیمتی را که تا آن زمان سابقه نداشت برای تزار روسیه توسط هیئت مزبور ارسال کرد. منابع داخلی بیان می دارند که شاه مبلغ صد هزار تومان نقد برای تدارک این سفر پرداخت کرد (حسینی فسائی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۷۳۸). طبق گفته همین منابع شاه «تدارکی شایسته از در و گوهر و کمر خنجر مرصع» و «رشته های مروارید غلطان و اسبابی جواهرنشان» همراه هیئت مزبور نمود (شیرازی (خاوری)، ۱۳۸۰، ج ۲: ۷۱۳؛ قاجار، محمود میرزا، ۱۳۸۹: ۲۷۱). با این وجود هیچ یک از منابع داخلی به ارسال جواهر فوق العاده قیمتی و تاریخی «الماس شاه» اشاره ای ندارند. به نظر می رسد با توجه به اهمیت و اعتبار چنین سنگ های قیمتی و سنگین وزن که در دربار قاجار و نظریادشاه به عنوان «اسباب و اثاث سلطنت» داشتند. منابع قاجاری مناسب نمی دیدند که اشاره کنند که شاه، برای جلوگیری از بروز جنگی مجدد مجبور به هدیه دادن یکی از معروف ترین الماس های جواهرات سلطنتی به تزار روسیه شده است. بنابراین ترجیح داده اند مسئله را کاملاً مسکوت بگذارند و برخلاف مطالبی که در مورد وزن و ارزش الماس های هدایی به خزانه توسط سفرای اروپایی نوشته اند به سادگی از کنار این قضیه بگذرند. «الماس شاه» که در حدود ۸۸ قیراط وزن دارد و بر روی آن عبارت «السلطان صاحبقران فتحعلی شاه قاجار ۱۲۴۲»

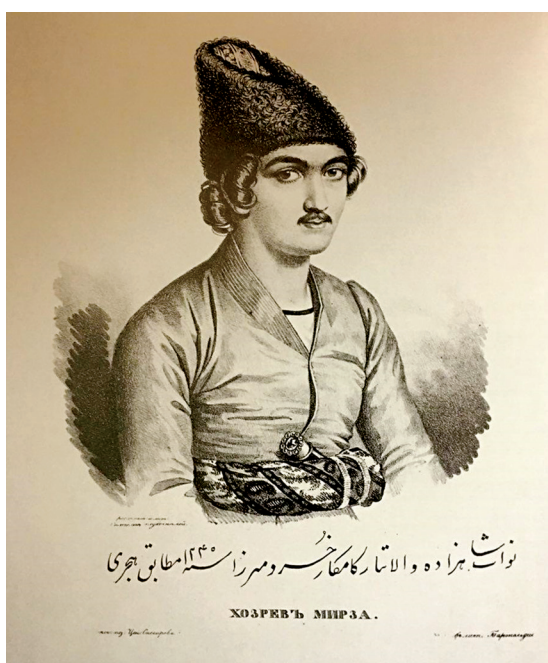
در کنار اسامی سایر سلاطین حکاکی شده است هم اکنون در موزه جواهرات قصر کرملین در مسکو نگهداری می شود؛ در کنار این الماس که هنوز هم به صورت بلور تراش خورده نگهداری می شود، تصویری از گریبایدوف به همراه توضیحاتی در مورد ارتباط این الماس با قتل وی قرار دارد.

الماس شاه
путеводитель по выставке)
(алмазный фонд, 2015: 112)

نیکلای اول^۱ نیز در جریان پذیرایی از هیئت ایرانی و با توجه به سود سرشاری که از قرارداد ترکمنچای عاید وی شده بود مبلغ یک کرور (پنج میلیون ریال) از بقیه غرامت جنگ را به خسرو میرزا بخشید و برای پرداخت یک کرور دیگر نیز پنج سال مهلت قرار داد (شمیم، ۱۳۷۸: ۱۰۶). همچنین به مناسبت ورود شاهزاده و بازدید وی از ضرابخانه دولتی سکه‌های یادبودی بدین مناسبت از جنس طلا و نقره ضرب گردیده به وی هدیه داده شد. در یک طرف سکه صورت تزار و در طرف دیگر تاریخ ورود شاهزاده به ضرابخانه ضرب شده بود (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۲۵۲ و ۲۵۳).

از مهم‌ترین هدایایی که از طرف تزار به خسرو میرزا اهدا گردید جقه بسیار باشکوه و گران‌بهای بود که با زمرد و الماس مرصع شده است. همان‌گونه که پیش‌تر هم ذکر گردید در دورهٔ سفارت یرمولوف^۲ از طرف نیکلای اول سه جقه جواهرنشان دیگر نیز به فتحعلی شاه هدیه شده بود.

شاهزاده خسرو میرزا (سایت موزه آرمیتاژ)

جقه هدایی به خسرو میرزا نیز از جنس نقره ساخته شده است. جقه مذکور ۲۶٫۵ سانتی متر ارتفاع و ۵۲ مثقال و ۹ نخود وزن دارد. این جقه نفیس، مرصع به ۱۳ قطعه زمرد و ۶۶۳ قطعه الماس است و جواهرات آن به صورت پشت باز ترصیع شده از ۲۲ عدد شاخه الماس نشان تشکیل گردیده است. بر این شاخه‌ها ۱۲ عدد آویز زمرد آویخته است (شامل ۴ عدد درشت، سه عدد متوسط و پنج عدد آویز کوچک‌تر). شش عدد از این زمردها سرسوراخ و قطع امرودی است؛ بر سر این آویزها عرقچین‌های طلای الماس نشان قرار دارد. شش زمرد دیگر به صورت برگ پشت باز بوده و دور آن‌ها الماس نشانده شده است. تخمه زمرد مربع طولانی به ابعاد ۱۱ در ۱۹ میلی‌متر و وزن تقریبی ۱۱ قیراط در پایین جقه نصب است که دور تخمه مرصع به ۲۰ قطعه الماس است.

1. Nicholas I.
2. Yermolov.

بر بالای جقه ۱۲ شاخه نصب است که شامل یک پنج شاخه (مرصع به ۳۲ قطعه الماس) و یک هفت شاخه (مرصع به ۳۹ قطعه الماس) می‌شود. در زیر این شاخه‌ها ده پیچ اسلیمی قرار دارد که مرصع به ۱۱۲ قطعه الماس است. در دو طرف این پیچ‌ها دو شاخه بزرگ (مرصع به ۱۰۸ قطعه الماس)، شش شاخه در پائین شاخه‌های بزرگ‌تر (مرصع به ۱۵۰ قطعه الماس) و دو برگ مرصع به الماس ریزه نصب است.

در بالای تخمه زمرد درشت جقه، یک قطعه الماس درشت تراش قدیم نصب شده که دور آن مرصع به چهار قطعه الماس است. در زیر تخمه زمرد نیز شش گل پیچ به صورت نوار مانند در دو طرف قرار گرفته که مرصع به ۱۳۰ قطعه الماس است. در پایین این نوارها هم چهار شاخه الماس قرار دارد که مرصع به ۵۴ قطعه الماس است. پشت جقه با آب زر پوشانده شده است و جهت نصب جقه یک گیره فنی در قسمت زیرین و چند حلقه برای دوختن جقه به کلاه نصب شده است. در قسمت بالای جقه نیز برای قرار گرفتن پر در پشت جقه یک قطعه استوانه مانند به پشت جقه متصل شده است.

در مورد زمان ورود این جقه به مجموعه جواهرات سلطنتی اطلاع دقیقی در دست نیست؛ به علت نفاست جقه، محتمل است جقه در زمان بازگشت خسرو میرزا از سفر، تقدیم پدر بزرگش، فتحعلی شاه، شده باشد و یا اینکه پس از به سلطنت رسیدن محمدشاه و مغضوب شدن خسرو میرزا به دستور برادرش محمدشاه این جقه را از وی گرفته باشند. با این همه قدیمی‌ترین سندی که به توصیف این جقه پرداخته است مربوط به توصیف جواهرات اندرون تحویلی خازن الدوله، صندوقدار محمدشاه در سال‌های آغاز سلطنت وی است. در این سند این جقه با عنوان «جقه خسرو میرزایی» در کنار چندین جقه فرنگی ساز دیگر وصف شده است (ساکما: ۷۲۸۱-۲۹۵: ۳) که با بررسی طرح و شکل آن جقه‌ها هم مشخص می‌شود که می‌بایست طراح و سازنده مشترکی داشته باشند.

جقه خسرو میرزا (کاتالوگ خزانه جواهرات ملی ایران)

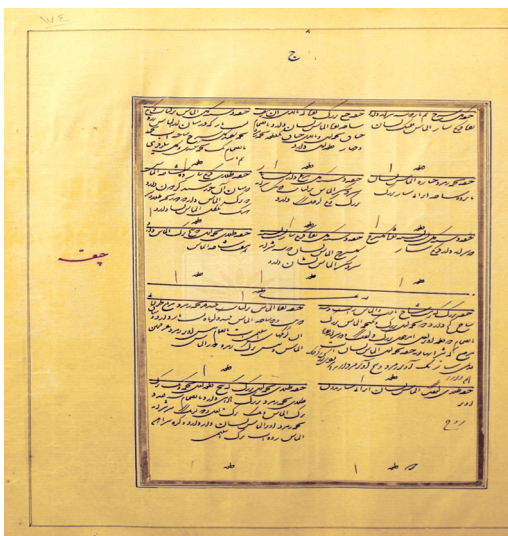
جقه مذکور تا مدت‌ها در صندوق خانۀ شاه که محل نگهداری جواهراتی بود که شاه به صورت روزمره استفاده می‌کرد، نگهداری می‌شد. لذا این جقه به‌طور کامل در صورت اموال تحویلی میرزا رحیم خان خازن الملک، صندوقدار ناصرالدین شاه، در سال ۱۲۸۱ ق / ۱۸۶۴ م ثبت شده است (ساکما: ۲۳۲۱۲۸۰). معروف‌ترین نقاشی که شاه را با این جقه به تصویر کشیده است، اثر محمد حسن افشار مشهور به لال از نقاشان بسیار چیره‌دست دوره قاجار است. در این پرتره، ناصرالدین شاه جوان، کلاه بلند پوستی بخارایی بر سر دارد و بر روی این کلاه، جقه خسرو میرزا را با پره‌های سفید نصب کرده است. شاه، سرداری زردوزی و جواهردوزی شده‌ای بر تن دارد که بر روی شانه‌های آن، سردوشی‌های معروف زمرد نصب گردیده است. بر روی سینه شاه نیز نشان‌هایی نظیر نشان معروف علوی (شمایل

حضرت علی)، نشان اقدس، نشان شیرو خورشید، نشان عقاب روسیه با حمایل آبی نصب است. بر بازوان شاه، بازوبندهای معروف دریای نور و تاج ماه بسته شده است. شاه بر کمر خود گل کمر الماس نشانی بسته که بر آن شمشیر معروف جهان‌گشای حمایل شده است. بر پایین نقاشی، رقم «محمدحسن افشار نقاشباشی ۱۲۷۶» نوشته شده است. این نقاشی توسط ناصرالدین شاه به فرزندش مسعود میرزا ظل السلطان اهدا شد و بر روی دیوارهای قصر چهل ستون نصب گردید؛ اما متأسفانه در جریان ناآرامی‌های سیاسی ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی نابود گردید (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۲/۲۳۸). نقاشی دیگری که به عینه شاه جوان را با همان فرم لباس و تزیینات منتهی در فضایی دیگر ترسیم نموده اکنون در موزه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

نقاشی ناصرالدین شاه با حقه
خسرو میرزا

در پی گذر زمان و تغییرات اجتماعی در مدل لباس و پوشش، فرم و شکل کلاه نیز در دوره ناصری تغییر پدید آمد. پیش از این در دوره فتحعلی شاه، درباریان و اعیان و اشراف، کلاه‌های بسیار بلند از پوست بخارایی بر سر می‌گذاشتند (مارکام، ۱۳۶۴: ۳۵). در دوره محمدشاه، وی به منظور اصلاح لباس نظامیان و کاستن از هزینه‌های گزافی که صرف خرید کلاه‌های پوست بخارایی و شال‌های کشمیر می‌شد، استفاده از این نوع البسه را برای گروه زیادی از طبقات اجتماعی ممنوع کرد (اعتمادالسلطنه (مرآت البلدان)، ۱۳۶۷: ۳ / ۱۲۹۶ و ۱۲۹۷؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۲ / ۷۲۵ و ۷۲۶). از این رو، کم‌کم از اوایل دوره سلطنت ناصرالدین شاه نیز استفاده از کلاه‌های بلند منسوخ شد. به گونه‌ای که در نقاشی‌ها و تصاویر مربوط به سال‌های متأخر شاهد استفاده شاه از کلاه‌های بسیار کوتاه‌تری هستیم. از این رو دیگر امکان استفاده از این جقه بزرگ و کشیده وجود نداشت. لذا شاه با تأسیس موزه مبارکه در کاخ گلستان، این جقه را در میان جواهرات به نمایش درآمده در موزه قرار داد به گونه‌ای که در کتابچه اموال موزه مبارکه به تاریخ ۱۲۹۲ ق / ۱۸۷۵ م در میان سایر جقه‌های به نمایش درآمده، به ثبت رسیده است (ساکما: ۷۱۷۴ / ۲۹۵: ۱۷۶). پس از جمع‌آوری جواهرات از موزه مبارکه، این جقه نیز به خزانه اندرون انتقال یافت تا اینکه در سال ۱۳۱۶ ش / ۱۹۳۷ م این جقه در کنار سایر جواهرات سلطنتی به بانک ملی انتقال یافت و با تأسیس موزه جواهرات سلطنتی در سال ۱۳۳۹ ش / ۱۹۶۰ م، این جقه تا امروز تحت شماره ۳۳ در گنجینه شماره ۷ به نمایش درآمده است.

سند مربوط به صورت جقه‌های ناصرالدین شاه (ساکما: ۷۱۸۴-۲۹۵)

چند سال بعد از جریان گریبایدوف^۱، سفیر دیگری از سوی روسیه به دربار ایران آمد؛ اما نکته‌ای که منابع قاجاری به آن اشاره نکرده‌اند اختلافاتی بود که در مواردی بر سر میزان و ارزش این هدایا بین سفیران روسیه و دربار ایران پیش می‌آمد.

در سال ۱۲۴۸ ق / ۱۸۳۳ م دربار قاجار هدایایی را که شامل رشته‌های مروارید، دو طاقه شال کشمیر، چهار عدد نشان‌های جواهرنشان نظیر نشان شیرو خورشید مرصع درجه اول (شیرازی (خاوری)، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۵۹) و یک کیسه

1. Griboyedov.

محتوی هزار دوکای طلا می‌گردید برای وزیرمختار روسیه، گراف سیمانویچ (نیکولای پاولیچ)، فرستاد؛ اما وزیرمختار روسیه این کیسه را پس فرستاد و درخواست نمود به جای آن لوازم و اشیاء برایش فرستاده شود و حتی روز بعد هم نشان مرصع شیر و خورشید شاه را به بهانه آنکه آن قدر ناقابل است که قابل قبول نیست، پس فرستاد و حتی خیراین رفتار وزیرمختار روسیه به شاه رسید، فوق‌العاده ناراحت شد و فریاد کشید «همین قبیل اعمال است که دائم تکرار می‌شود و باعث این همه نفرت او و مردم از روس‌ها شده است» (کمبل، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۴۴).

۱ دوره محمدشاه قاجار

در سال ۱۲۵۲ق / ۱۸۳۷م در دوره محمدشاه، نیکلای اول به قصد بازدید از سرزمین‌هایی که از ایران تصرف کرده بود رهسپار ایروان شد و از محمدشاه درخواست دیدار نمود. محمدشاه که عازم خراسان بود ولیعهد خود ناصرالدین میرزا را همراه با جمعی از اعیان و اشراف روانه دیدار تزار نمود. نیکلای اول در دیدار با ولیعهد ایران استقبال گرمی از ناصرالدین میرزا نمود و در این دیدار یک قطعه جقه جواهرنشان همراه با نشان عقاب الماس‌نشان با حمایل آبی و یک حلقه انگشتر الماس که مزین به تصویر تزار بود به ولیعهد اهدا کرد (اعتمادالسلطنه (منتظم ناصری)، ۱۳۶۷: ۳ / ۱۶۴۰؛ جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۲۵۶؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۱-۲ / ۶۷۱ و ۶۷۲؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۱۰ / ۱۹۹ و ۲۰۱؛ اعتمادالسلطنه (مرآت البلدان)، ۱۳۶۷: ۱ / ۶۵۷). ناصرالدین میرزا نیز از سوی محمدشاه بیست طاقه شال رضائی کشمیری اعلی و پنج رشته تسبیح مروارید غلطان و چهارده رأس اسب عربی و ترکمنی اهدا نمود (اعتمادالسلطنه (منتظم ناصری)، ۱۳۶۷: ۳ / ۱۶۳۹؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۱-۲ / ۶۷۰؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۱۰ / ۱۹۷).

۱ دوره ناصرالدین شاه

در دوره سلطنت ناصرالدین شاه نیز هدایایی بین دربار ایران و روسیه ردوبدل شد. در سال ۱۲۷۵ق / ۱۸۵۹م تزار روسیه الکساندر دوم شمشیر مرصعی به ناصرالدین شاه اهدا کرد که مرصع به ۱۸۲۸ قطعه الماس بود (اعتمادالسلطنه (منتظم ناصری)، ۱۳۶۴: ۳ / ۱۸۱۲؛ ساکما: ۲۳۲۱۲۸۰). در سال ۱۲۹۰ق / ۱۸۷۳م نیز به هنگام مسافرت ناصرالدین شاه به روسیه الکساندر دوم به وی نشان سنت آندره جواهرنشان اهدا نمود (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۷: ۵۱؛ شیبانی، ۱۳۶۶: ۱۸۰). در سال ۱۲۹۹ق / ۱۸۸۱م به مناسبت، تعزیت قتل الکساندر دوم و تهنیت سلطنت تزار جدید، الکساندر سوم، به همراه هیئت بلندپایه سیاسی به سرپرستی میرزا حسین خان سپهسالار شمشیرزمره بسیار گران‌بهای از سوی ناصرالدین شاه قاجار به دربار روسیه هدیه شد. این شمشیر فوق‌العاده ارزشمند به انضمام یک حلقه فیروزه درشت و ارزشمند قوام الملکی از سوی ناصرالدین شاه برای تزار و ملکه جدید روسیه فرستاده شد (اعتمادالسلطنه (منتظم ناصری)، ۱۳۶۴: ۲ / ۱۱۸۳).

شمشیر مذکور و تخمه فیروزه همراه آن چندان ارزشمند بودند که سیزده سال بعد (۱۳۱۲ق / ۱۸۹۴م) محمدحسن خان اعتمادالسلطنه از درباریان نزدیک به شاه، شمشیر را در حدود یک صد هزار تومان و انگشتر فیروزه قوام الملکی را چهارده هزار تومان قیمت‌گذاری کرد. جالب اینجاست که ناصرالدین شاه پس از ارسال شمشیرزمره، برای تزار بعدی روسیه دیگر از این گشاده‌دستی‌ها ننمود به طوری که پس از به سلطنت رسیدن نیکلای دوم و به هنگام فرستادن

1. Alexander III.

امیرخان سردار، نماینده دولت ایران، برای تبریک سلطنت تزار جدید روسیه به هزار زحمت به اصرار صدراعظم و به گوشه و کنایه سفیر روسیه تسبیح مرواریدی که دو هزار و پانصد تومان خریده بودند تنها برای همسر امپراتور نیکلای دوم فرستادند (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۵: ۱۱۲۲).

برای مشخصات شمشیر زمرد در اسناد تاریخی در توصیف شمشیر زمرد ذکر گردیده که شمشیر مذکور: از اسباب سلام، کار مرحوم آقا محمد علی مینا کار، شمشیر دسته دو رو مرصع، بلچاق رومرصع پشت مصور، غلاف طلا، یک رو متن زمرد مربع جویی دور الماس، روی دیگر طلای مینای منقش مصور، قلباچه ها مرصع تخمه یاقوت و تیغه جوهری اعلی به انضمام کرمک طلای مینای لاجوردی تخمه الماس ده قطعه و شب بند دانه طلای مربعی تخمه زمرد کوچک ۲۴ قطعه می باشد. (نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، شماره بازیابی ۶۱۶۴). شمشیر مذکور مرصع به ۲۶۷۰ قطعه الماس، ۴۰۸ قطعه زمرد، ۱۰۵ قطعه لعل و ۵ قطعه یاقوت است. (ساکما: ۲۳۲۱۲۸۰)

این شمشیر اکنون در موزه آرمنی تاژ نگهداری می گردد به روی تیغه شمشیر که جوهر آن آسیب دیده و حالت صیقلی به خود گرفته نام فتحعلی شاه قاجار در ترنجی طلا کوب شده است. دو طرف دسته شمشیر زمرد و الماس نشان است و در روی بلچاق یک تخمه یاقوت دور الماس نصب شده است. در دو طرف سر بلچاق نیز دو تخمه زمرد قرار گرفته است. روی غلاف با زمردهای بسیار خوش آب و رنگ مربعی تراش و الماس های تراش سایلو به صورت مورب ترصیع شده و بر روی دو قلباچه شمشیر نیز دو تخمه لعل دور الماس گوهر نشان شده است.

پشت غلاف در نهایت زیبایی و هنرمندی، بر روی طلا با گل و برگ های صورتی و لاجوردی و سبز بسیار زیبا، مینا کاری شده است. بر روی قسمت پشت بلچاق در مرکز، صورت ناصرالدین شاه جوان با کلاه پوستی جقه دار با لباس نظامی فرنگی اپلت دار در حالیکه نوار حمایل آبی و نشان تمثال بر سینه زده مینا کاری شده است. بر روی پشت قلباچه اول شمشیر نیز تصویر نبرد شیر و اژدها با مینا به تصویر کشیده شده است.

تصویر ناصرالدین شاه با شمشیر زمرد اثر محمد حسن افشار
(یاد باد آن روزگاران یاد باد، ۱۳۹۱: ۱۷)

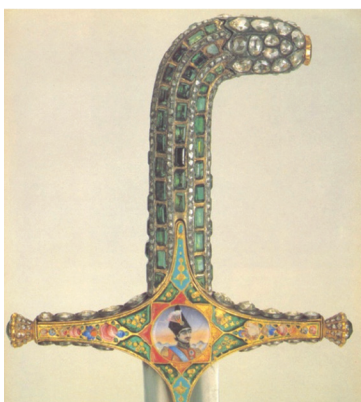

شمشیر زمرد (سایت موزه آرمیتاژ)

تصویر ناصرالدین شاه با شمشیر زمرد

تصویر میناکاری شده پشت بلچاق
(سایت موزه آرمیتاژ)

قلباقه روی و پشت غلاف
(سایت موزه آرمیتاژ)

در طول سلطنت ناصرالدین شاه، الکساندر دوم قدره ای از طلای مرصع به سنگ گارنت، یاقوت و الماس به ولیعهد شاه مظفرالدین میرزا اهدا کرد. بعد از این دیگر گزارشی در خصوص ردوبدل شدن جواهرات ارزشمند بین سران دو کشور مشاهده نمی شود و تنها به ردوبدل شدن نشان های دولتی بعضاً جواهرنشان اشاره می شود. برای نمونه در سفرهای فرنگ ناصرالدین شاه، وی نشان الماس نشان سنت آندره را دریافت نمود (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۷: ۵۱). شاه نیز در یکی از سفرهای خود اولین نشان دولت ایران را به تزار و ولیعهد روسیه اهدا کرد (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۶۹: ۱۵۶).

تصویر مظفرالدین میرزا با قدره اهدایی الکساندر دوم

قدره اهداشده به مظفرالدین میرزا توسط الکساندر دوم

نتیجه:

در اوایل دوره قاجار، با توجه به تنش موجود در روابط بین ایران و روسیه، دو دولت به منظور بهبود روابط و دستیابی به منافع مورد نظر در میان هدایای مورد مبادله از جواهرات گران بها استفاده می نمودند. یکی از مهمترین این موارد جواهراتی بود که پس از به قتل رسیدن گریبایدوف از سوی پادشاه ایران، توسط هیئتی به منظور عذرخواهی به تزار روسیه اهدا شد. تزار نیز در جریان سفر این هیئت جقه جواهرنشانی به شاهزاده خسرو میرزا، فرستاده پادشاه ایران اهدا نمود. در دوره محمدشاه از حجم و ارزش جواهرات مبادله شده کاسته شد. در سال های آغازین سلطنت ناصرالدین شاه جواهرات گران بهایی از سوی وی به دربار روسیه فرستاده شد؛ اما هدایایی متناسب با این جواهرات از سوی دربار روسیه به ناصرالدین شاه داده نشد و این موضوع موجب رنجش شاه گردید؛ از این رو بعد از این جریان تا پایان دوره قاجار در هدایای جواهرات، به رد و بدل نمودن نشان های دولتی اکتفا شد.

منابع و مأخذ:

اسناد و نسخ خطی:

۱. ساکما (sākmā): سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. ۲۹۵-۷۱۸۴: ۱۷۲.
۲. نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، شماره بازیابی ۶۱۶۴. ۲۳۲-۱۲۸۰.

کتاب‌ها:

۳. استرآبادی، میرزامهدی خان، (۱۳۶۹)، تاریخ جهانگشای نادری، تهران.
۴. اعتمادالسلطنه، (۱۳۶۷)، مرآت البلدان، تهران: نشر اسفار، ۳ جلدی.
۵. اعتمادالسلطنه، (۱۳۴۵)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات در اواخر دوره ناصری، با مقدمه ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۶. اعتمادالسلطنه، (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران.
۷. جابری انصاری، حاج میرزا حسن خان، (۱۳۷۸)، تاریخ اصفهان: ترتیب، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری، اصفهان: انتشارات مشعل.
۸. جهانگیر میرزا، (۱۳۸۴)، تاریخ نو، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران: نشر علم.
۹. حسینی فسایی، میرزا حسن، (۱۳۶۷)، فارسنامه ناصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران.
۱۰. درهوهانیان، هاروتون، (۱۳۷۹)، تاریخ جلفای اصفهان: اصفهان.
۱۱. سپهر، محمدتقی لسان الملک، (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران: اساطیر، ۳ جلدی.
۱۲. شعبانی، رضا، (۱۳۵۶)، حدیث نادرشاهی، تهران.
۱۳. شمیم، علی اصغر، (۱۳۷۸)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: مدیر.
۱۴. شیبانی، میرزا ابراهیم، (صدیق الممالک)، (۱۳۶۶)، منتخب التواریخ، ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی.
۱۵. شیرازی، (خاوری)، میرزا فضل الله، (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، تصحیح ناصر افشارفر، تهران.
۱۶. قاجار، محمود میرزا، (۱۳۸۹)، تاریخ صاحبقرانی، تصحیح نادره جلالی، تهران.
۱۷. مارکام، کلمنت، (۱۳۶۴)، تاریخ ایران در دوره قاجار، ترجمه رحیم فرزانه، تهران: فرهنگ ایران.
۱۸. ناصرالدین شاه، (۱۳۶۹)، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش محمداسماعیل رضوانی، فاطمه قاضی ها، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۱۹. ناصرالدین شاه، (۱۳۷۷)، روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگ، به کوشش فاطمه قاضی ها، تهران: اسناد ملی ایران.

۲۰. ناصرالدین شاه، (۱۳۷۸)، یادداشت‌های روزنامه ناصرالدین شاه، (۱۳۰۳-۱۳۰۵)، به کوشش پرویز بدیعی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
۲۱. نوایی، عبدالحسین، (۱۳۸۱)، روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه، تهران: سمت.
۲۲. هانوی، جونز، (۱۳۴۶)، زندگی نادرشاه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران.
۲۳. هدایت، رضاقلی خان، (۱۳۳۹)، روضه الصفا، قم، کتابفروشی های مرکزی خیام، پیروز.
۲۴. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، (۱۳۸۵)، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران.
۲۵. یاد باد آن روزگاران یاد باد، (۱۳۹۱)، (مجموعه آثار اهدایی عزت ملک سودآور به مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک)، تهران: انتشارات یساولی، کتابخانه و موزه ملی ملک.
26. Bobrovnitskaya, A., (2004): the Regalia of Russian Sovereignities, Moscow.
27. Goncharenko, V. S. & Narozhnaya V. I. (2000): The Armory, Translated by Kathleen Cook-Horujy, Moscow, Red Square.
28. Kostiuk, O., (2007): The Hermitage Gallery of Jewellery, Translated by V. Fateyev, ST Petersburg, Art Publishers.
29. *путеводитель по выставке алмазный фонд*, Москва: артифо, 2015.